

‘तळ ढवळताना’काव्यसंग्रहातील जागतिकीकरणाचा शोध

प्रा.डॉ.आनंद वारके

मराठी विभाग,दूधसाखर महाविद्यालय,
विद्री.ता.कागल.**उद्दिष्ट:**

‘तळ ढवळताना’ या लहू कानडे यांच्या काव्यसंग्रहातील जागतिकीकरण या नव्या व्यवस्थेचा शोध घेणे.

लहू कानडे हे १९८० नंतर काव्य लेखन करणारे एक महत्वाचे कवी आहेत.क्रांतिपर्व(१९८३), टाचाटिभा (१९९६) व तळ ढवळताना (२०१२) हे त्यांचे आजवर प्रकाशित झालेले कवितासंग्रह आहेत.‘क्रांतिपर्व’मधील विद्रोह,‘टाचाटिभा’मधील सामाजिक संवेदन व्यक्त केल्यानंतर ते ‘तळ ढवळताना’या काव्यसंग्रहात संपूर्ण समाज जीवनाकडे वळलेले आहेत.

नोकरीतील बदलीनिमित्त पाहिलेले समाज जीवन व त्यांना असलेले सामाजिक भान यातून या काव्यसंग्रहातील कविता जन्मास आलेली आहे.या कवितेत समकाळातील सामाजिक,राजकीय संवेदन व्यक्त झाले आहे.त्यातून लहू कानडे यांच्याकडे समकाळाशी असणारी समरसता दिसून येते.या समकालीनतेच्या संदर्भात लहू कानडे म्हणतात, “समता, स्वातंत्र्य आणि बंधुत्व नाकारणारी दहशत आज अनेक वर्गामध्ये उगवली दिसते. त्याविरुद्ध आणि भांडवलशाहीने निर्माण केलेल्या शोषित आणि पिडीतांवरील अन्याय अत्याचाराविरुद्ध कलावंतांना, प्रतिभावंतांना उभं राहावंच लागेल. हीच समकालीनता आहे असं मी मानतो .त्या दृष्टीने माझी कविता सार्थकी लागावी एवढंच वाटतं”१

जागतिकीकरण हा आजच्या समाज जीवनातील महत्वाचा भाग आहे. जागतिकीकरणाचे पडसाद ‘तळ ढवळताना’पडलेले आहेत. त्यामुळे त्यांची कविता लक्ष वेधून घेते.या कवितासंग्रहातील कवितेबद्दल महेंद्र कदम म्हणतात,“एक नवीन आणि समग्र समाजाला गिळंकृत करू पाहणारी एक राजकीय व्यवस्था जागतिकीकरण या रूपाने आलेली आहे. ही व्यवस्था खूप महाकाय आणि विनाशकाली आहे.या व्यवस्थेला नकार द्यायचा असेल, तर संपूर्ण सर्वहारा समाजाला नकाराच्या बाजूने उभं करावं लागेल. संपूर्ण शोषित समाज नकाराच्या भूमिकेत उभारला तरच हे अराजक थांबवता येईल, या जाणिवेने ‘तळ ढवळताना’मधील कविता आकाराला आलेली आहे.” २

१९९० नंतर जग अधिक गतिमान झाले. जागतिकीकरण, खासगीकरण,उदारीकरण व माहिती तंत्रज्ञान या

बाबींचे परिणाम मानवी जीवनावर दिसू लागले.भांडवलशाहीने समाज जीवनावर एकच परिणाम सुरू झाला.जागतिकीकरणाने समाजाचे शोषण सुरू झाले.काही विचारवंत जागतिकीकरणाने समाजाचा विकास होईल असे म्हणतात.लहू कानडे मात्र जागतिकीकरणाकडे उपहासाने पाहतात.लहू कानडे यांच्या ‘तळ ढवळताना’या काव्यसंग्रहात आलेले जागतिकीकरणाचे पडसाद पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

त्यांची कविता जागतिकीकरणाच्या काळातील शोषण मांडताना दिसते.जग एक खेडे बनविण्याची प्रक्रिया म्हणजे जागतिकीकरण. जगातील प्रत्येक व्यक्तीचे जीवनमान उंचावणार अशी हमी या समाज व्यवस्थेने दिली.१९९० ते २०१२ या वीस बावीस वर्षांच्या काळात मात्र जागतिकीकरण काही व्यक्तीपर्यंत पोहोचले नाही. काही व्यक्तींचे शोषण सुरूच राहिले. ते कवीला दिसते. जागतिकीकरणामुळे माणसाचा जेवढा उद्धार व्हायला हवा तेवढा कवीला दिसत नाही. संवेदनशील वृत्तीचे कवी लहू कानडे अस्वस्थ होतात. या संदर्भात अनंत राऊत म्हणतात, “‘तळ ढवळताना’मधील लहू कानडे यांची कविता खासगीकरण व उदारीकरणाच्या माध्यमातून होणाऱ्या आजच्या जागतिकीकरणाच्या तळस्तरातील अनेक समाज घटकांवर कसा परिणाम होत आहे याची तीव्र जाणीव करून देते.”३

भारताला स्वातंत्र्यमिळाले त्यानंतर भारतातील तळागाळातील लोकांना वाटले की आता आपले जीवनमान उंचावणार आहे. स्वातंत्र्य आपल्याला काही तरी देईल. पण ही त्यांची अपक्षा फोल ठरली. नव्वदनंतर सुरू झालेले जागतिकीकरण तर जगासाठी उपयोगी पडेल असा आभास निर्माण करण्यात आला.पण जागतिकीकरणाचे वारे वाहू लागले. वीस वर्षे उलटली तरी त्याचा सामान्य माणसाच्या जीवनाला काय उपयोग झालेला नाही .जागतिकीकरण माणसाला जगण्याची रीत देऊ शकले नाही . या काळातही विविध समाजातील माणूस अंधारातच राहिला. ते म्हणतात,

“ मीही पाहिली आहे थोडीशी दुनियादारी
ग्लोबलायझेशनला नादवलेली पोरं अन् पोरी
माझ्याही स्वमध्ये दरवळतोय जागेपणाचा वास
अवघा रक्तबंध अंधारात म्हणून”

जागतिकीकरणात माहिती तंत्रज्ञान युग आले.माहिती तंत्रज्ञानाने अनेक गोष्टी आणल्या. मल्टीमिडिया हे माहिती तंत्रज्ञानाचे अपत्य आहे. कवीला मात्र मल्टीमिडिया म्हणजे भांडवलदारांनी सामान्य माणसाला दाखवलेले गाजर वाटते. हायटेक व्हा अशा संदेशाची घंटा गळ्यात बांधून मिरवणारे मांजर वाटते.हे नवे तंत्रज्ञान माणूसपण नाकारत असेल तर एकविसाव्या शतकाचे स्वागत कसे करावे हा कवी समोरचा प्रश्न आहे.या काळाने श्रीमंत गरीब दरी कमी करण्यापेक्षा वाढवलेली दिसते. धनिक अधिक झालेला दिसतो. या काळात कवीची दृष्टी झोपडपट्टीतील माणसाच्या जीवनापर्यंत पोहोचते.कवी म्हणतात ,

“तुझ्या स्वागतासाठी अब्जावधींचा धूर करून
उजळताहेत लक्ष लक्ष ज्योती
आणि मी गोळा करित सुटलेय
तेल संपलं म्हणून विझू विझू झालेल्या
असंख्य झोपड्यातील वाती”

जागतिकीकरणात तंत्रज्ञान, मिडिया,डिजिटल कॅमेरे आदिवासी जीवनापर्यंत पोहोचतात. ते आदिवासींच्या सुंदर संस्कृतीचे चित्रिकरण करतात. चित्रिकरण जगाला दाखवितात. चित्रिकरण जगाला दाखवून पैसा मिळवितात .पैसा मिळवून गब्बर होतात.जागतिकीकरणाने दिलेल्या या गोष्टींनी भांडवलदारांनाच मोठे केले. घुंगूरमाळा, डुले, अंजन, पैजण,मोर पिसांचा टोप परिधान केलेले आदिवासी कवीला ज्ञानी वाटतात. मल्टीमिडिया मात्र त्यांना अज्ञानी समजतो. येथे त्यांचे शोषण होताना दिसते.ते केवळ आदिवासींचे गुणगान करतात. त्यांचे जीवनमान उंचावावे यासाठी एक शब्दही मिडियावरून सांगत नाहीत.याबद्दलचा राग व्यक्त करताना कवी म्हणतो,

“पण हा हरएक अनवाणी लटका
हातात कती पकडलेला
अग्निप्रकाशात केवढा सुंदर दिसत होता
हे कधीच छापलं जाणार नाही.”

जागतिकीकरणात लोकसेवक तळागाळातील माणसाशी कसा वागतो य त्यांचे शोषण कसे करतो याचे वर्णन लहू कानडे यांच्या कवितेत येते. आदिवासींचे संरक्षण करण्यासाठी आलेला अधिकारी आदिवासी मुलीचे लैंगिक शोषण करताना दिसतो. आदिवासी मुलीवर बलात्कार करतो. तिचा सांभाळ करण्याचे अभिवचन देतो. त्या मुलीने अजाण वयात पाहिलेली स्वप्ने कुसकरून टाकतो. या बाबीने कवी अस्वस्थ होतात.ते म्हणतात,

“राजकुमार निवडायची तिची आस
मात्र धुळीला मिळाली
जसा गारांच्या रमायात

आंब्याचा गच्च बहर
झडून जावा क्षणार्धात”

अशा आदिवासींना मग कवी समाज व्यवस्था नाकारण्याचे आवाहन करतो.कवी म्हणतात,

“नाकार फक्त निमूटपणे जगायचं
गुलामासारखं,कायदेशीर विचार,

आमच्या विकासाचे पैसे कुठे गेले ? विचार ,विचार ,विचार
आमच्या चोचीतले दाणे कुणी लुटून नेले ?”

जागतिकीकरणाच्या काळापर्यंत गावागावात संडासची सोय नाही. सामान्य जन उघड्यावर शौचाला बसतात.हे पाहून कवी व्यथित होते.एक अंमलबजावणी अधिकारी म्हणून ते काम करतात. ‘निर्मल ग्राम’सारखी योजना राबवतात. सरकारला ही योजना राबवण्यासाठी भाग पाडतात. त्या योजनेची कठोर अंमलबजावणी करतात. या मोहिमेस ‘हागणदारी मुक्त गाव’ असे नाव देतात.हे नाव देताना काही जणांना संकोच वाटतो. योजनेचा अर्थ कळाला तरच बदल होईल.हागणदारी शब्द वापरला तरच समस्या दूर होईल. योजनेला हे नाव देण्यासाठी ते मोठ्या धाडसाचे पाऊल उचलतात.आपल्या विचाराशी ठाम राहतात. ‘निर्मल ग्राम’ ची तपासणी करताना एक म्हातारी त्यांना भेटते. जागतिकीकरणाच्या काळात संडास बांधल्याचा आनंद व्यक्त करते. तिच्या आनंदाचे वर्णन करताना कवी लिहितात,

“ मावशी मुरकली थोडीशी हरकली, गहिवरून म्हणाली,
लेकरानू कितीरं उशीरा भेटलासा
आता खरंच जगावसं वाटतं बिनघोर ”

वीस वर्षे जागतिकीकरण खेड्यापर्यंत पोहोचत नाही . या विचाराने कवी अस्वस्थ होते. त्यांची कविता खेड्यातील प्रतिनिधिक चित्र स्पष्ट करते. आता गावे स्वच्छ सुंदर झाली आहेत.गावांना सरकारी बक्षीसे मिळाली .खच्या अर्थाने गावी सुंदर झाली नाही असे कवीला वाटते .खेड्यातील लोकांचा कारभार पाहणारी ग्रामपंचायत अजूनही उघडली जात नाही. खेड्यात पैशातून सत्ता आणि सत्तेतून धन कमविण्याचं प्रशिक्षण दिलं जातं. खेड्यातही भांडवलदार निर्माण होतील अशी भीती वाटते.लोकशाही शासनव्यवस्थेत ही स्थिती निर्माण झाली आहे हे महत्वाचे आहे. जागतिकीकरणाच्या काळात सरकारचे काही फतवे गावात पोहोचतात. डास मारण्यासाठी रॉकेलची फवारणी करा. पाणी उकळून व गाळून घ्या.डास चावू नयेत म्हणून मच्छरदाणी बांधा.चौरस आहार घ्या.पण ज्यांच्याकडे जगण्यासाठी लागणाऱ्या मूलभूत सुविधा नसतील तर त्यांनी कसे जगायचे हा कवीने समाजव्यवस्थेसमोर मांडलेला प्रश्न आहे.दिवा पेटवायला रॉकेल नाही.प्यायला पाणी नाही.राहायला जागा नाही. अशा

लोकांनी कसे जगायचे हा प्रश्न आहे. जागतिकीकरण या समस्या सोडवू शकत नाही ही कवीची खंत आहे. आजही लोकांना पाण्यासाठी दाहीदिशा भटकावे लागते. पाचटाच्या खोपटात राहावे लागते. त्यांना घासभर अन्न मिळत नाही. या मूलभूत सुविधां उपलब्ध करून देण्याची जबाबदारी मात्र सरकार टाळते. अजूनही सर्व सामान्यांचे जीवन असेच आहे हे लहू कानडे सूचित करतात. अशा व्यवस्थेविरुद्ध संताप व्यक्त करताना कवी लिहितात,

“हागायचं नगं, जगायचं कसं ?

तेवढे सांगा ना दादानू ”

स्वातंत्र्य, समता, बंधुत्व या मूल्यांची देणगी देशाला मिळाली. त्यामुळे सामान्य लोकांना काही अधिकार मिळाले. त्यामुळे पिढीजात मत्केदार अस्वस्थ झाले. सामान्यांना न्याय देण्यासाठी ग्रामसभा ही नवी व्यवस्था आली. येथेही शहाण्यांचीच गर्दी झाली. त्यांनी समानता मिळविण्यासाठी जात बदलून घेण्याचा नवा फंडा शोधला आहे.

जागतिकीकरण माणसाला उद्ध्वस्त करणारा एक नवा डाव आहे असे कवीला वाटते. गावागावात व्यायाम शाळा निघाल्या. येथे शरीरयष्टी कमविण्याचे प्रशिक्षण मिळायला हवे. या ठिकाणी दहशत माजविणाऱ्या टोळ्या निर्माण होत आहेत. त्यांना भांडवलदारांचा पाठिंबा असतो. येथे कलावंतांच्या कलेची आणि कौशल्याची चोरी केली जाते. त्यांची प्रतिभा कवडीमोलाने विकत घेतली जाते. सामान्यांना फसवणारे, नफेखोर या व्यवस्थेने तयार केले आहेत. रिऑलिटी शोच्या नावाखाली मानवी देहाचा बाजार मांडला जात आहे. या संदर्भात अनंत राऊत म्हणतात, “स्वातंत्र्य, समता व सामाजिक न्यायाच्या भूमिकेला फाटा देऊन गाव करीन ते राव काय करीन म्हणत म्हणत सरंजामदारांचीच हुकूमशाही व्याणारी (व्यालीस) ग्रामसभा आदी चिंताजनक गोष्टीही कवीने फार ताकदीने मांडलेल्या आहेत.”^४ माणसाला हैराण करणारे हे वेगळेच रोग या व्यवस्थेत जन्माला आले आहेत. नफेखोरांनी ही सगळी मालमत्ता खासगी करून टाकलेली आहे. या मालमत्तेतून ते कोट्यवधींची लूट करीत आहेत.

स्वातंत्र्यानंतर या देशातील विषमता नष्ट होईल असे वाटले. जात नावाची अतिशय शोषण करणारी बाब नाहीशी होईल असे वाटले. ‘जग एक खेडे’ झाले या संकल्पनेला घेऊन अवतरलेल्या जागतिकीकरणाने तरी ती पुसून टाकली जाईल अशी अपेक्षा होती. जातीपातीतील माणसांना मुक्त जीवन जगता येईल असा आशावाद होता. जागतिकीकरणाने जातीपातीत जीवन जगणाऱ्या माणसांचा भ्रमनिरास केला. या काळातील

माणसांनाही मग कवीला नकार शिकवण्याची गरज पडली. जातिअंताचे साँप्टेवेअर देशाच्या महासंगणकात बसवायला कोणीच तयार नाही. हे शल्य कवीला आहे. म्हणून कवी म्हणतो ,

“माझ्या स्क्रीनवरून मात्र डिलीट करतोय मी समूळ

हे अघोरी अभद्र कडू

नाकारतोय मी

माझ्या डोळ्यातील जात नावाचे रडू ”

अस्पृश्यता, जातीयता निर्मूलन होत नाही. माणसाला अजूनही हीन वागणूक मिळते. अपमानित जीवन जगावे लागते. गुलामीचे जीवन, वर्णद्वेष अशा व्यवस्थेविरुद्ध कोणीच उठाव करीत नाही. असा उठाव करू नये अशी व्यवस्था त्यांनी करून ठेवलेली आहे. सगळ्यांचे हात बांधलेले आहेत. स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर काळात अनेक समाजसुधारकांनी हे समाजाला दाखवून दिले. पण असे सुधारक निर्माण होऊ नयेत अशी स्थिती करून ठेवलेली आहे.

जागतिकीकरण कवीचे स्वातंत्र्यहिरावून घेईल असे कवीला वाटते. कवीला अशाच टप्यावर चिरडल्या गेलेल्या कवी आणि विचारवंतांची आठवण होते. त्यांचे विचार सुरुवातीलाच गाढले जातात. मोलाईस हे कवी आठवतात. मरियन मकेबा ही संगीत गायिका आठवते. त्यांनी आपल्या कवितेतून व संगीत गायनातून कलावंतांचे स्वातंत्र्यजगाला दाखविले. वर्णभेद संपविण्याचा प्रयत्न केला. पण त्यांच्या या विचारांना पायदळी तुडविले गेले. जागतिकीकरणाच्या काळात त्यांचे हे विचार आपल्या कवितेत यावेत. आपल्या कवितेने त्यांच्यासारखाच संघर्ष मांडून समाज शुद्धीकरणाने पाऊल उचलावे असे कवीला वाटते. म्हणून कवी म्हणतात,

“ग्लोबलायझेशनच्या उंबरठ्यावरच

चिरडले तुला

जसे पाया भरतानाच गाडायचे बळी”

जागतिकीकरण ही नवी व्यवस्था चांगला समाज निर्माण करू शकली नाही. त्यामुळे कवीला या काळातही म. फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, छ. शाहू महाराज, छ. शिवाजी महाराज, गोपाळ हरी देशमुख, यशवंतराव चव्हाण यांची व त्यांच्या विचारांची गरज वाटते. जागतिकीकरणात नवी व्यवस्था निर्माण झाली. कार्यालये निर्माण झाली. नव्या आणि जुन्या कार्यालयात सामान्यांची अडवणूक पूर्वीपेक्षाही भयंकर झाली. ही परिस्थिती पाहून प्रशासकीय अधिकारी असणारे लहू कानडे अस्वस्थ होतात.

जागतिकीकरणाने नफेखोर, भांडवलदार निर्माण केले. या सर्वांना लहू कानडे सोपे सिध्दांवाले म्हणतात. त्यांचे अनेक

सिध्दांत आहेत.अधिक संपत्ती निर्माण केली की गरिबी नाहीशी होईल असे त्यांना वाटते.कुशल ,अकुशल कामगारांना रोजगार उपलब्ध होईल.कुपोषित,दुबळे,मुले,मुली असे कोणी उपाशी मरणार नाहीत असे वाटते .यामुळे भांडवलशाहीच निर्माण होणार आहे.भांडवलदारांनीच थाट मांडला तर गरिबी कशी दूर होईल. 'सेज संस्कृती' जागतिकीकरणाचे हे आणखी एक अपत्य मानायला हरकत नाही.सेजेने अनेक शेतकऱ्यांची जमीन गिळंकृत करून टाकली. त्यांना देशोधडीला लावले.सोप्या सिध्दांताचा हा परिणाम आहे. त्यांनी बी.ओ.टी.आणली. तिचा ठेका मात्र बड्या लोकांनाच मिळाला.त्यामुळे गरिबांचे खिसे रिकामे होऊ लागले. शेतकऱ्यांचा माल फुकापासरी घेऊन मॉलमधून विकला जाऊ लागला .समोरच्याच व्यक्तीबरोबर बोलण्यासाठी मोबाईल आला .फुकटचे बोलणे या व्यवस्थेने विकतचे करून टाकले.या सगळ्या व्यवस्थेत सामान्य माणसाचे जगणेच मुश्कील झाले. सव्वीस रुपयात पोटापुरते जीवन मिळते असेही सरकारने जाहीर केले आहे. जागतिकीकरणात अख्खा समाज गिळायला बसलेली यंत्रणा निर्माण झालेली आहे.ती पृथ्वीवरील हरएक गोष्टीचे शोषण करित आहे. केवळ माणूसच नव्हे तर समुद्र, वारा, चारा ,गुरेदोरे ,वनस्पती या सर्वांचे शोषण त्यांनी मांडले आहे . जागतिकीकरणात यज्ञयाग वाढले आहेत.या सर्वांकडे पाहण्यासाठी त्यांना वेळ नाही .त्यांच्या या कृतीबद्दल कवी म्हणतात,

“सोपे सिध्दांतवाले आता खूप फास्ट झालेत
त्यांना वेळ नाहीय इथलंच रडण्यात
ते ग्लोबल झालेयत
त्यांना नोबेल खुणावतय”

जागतिकीकरणाने कॉम्प्युटर, टीव्ही ,मोबाइल ,लॅपटॉप यासारखी चौकोनी खोकी माणसाच्या हातात दिली. त्यातून ते नवी संस्कृती शिकवताहेत. आदिवासी, झोपडपट्टीत आता डिजिटल युग निर्माण होईल असे त्यांना वाटते.डिजिटल युग पेलण्याचे सामर्थ्य निर्माण करण्याची जबाबदारी मात्र ते घेताना

दिसत नाहीत. या डिजिटल युगामध्ये ही माणसं गुदमरून जातील अशी भीती कवीने व्यक्त केली आहे.

निष्कर्ष :

- १.'तळ ढवळताना'मधील लहू कानडे यांची कविता वर्तमान काळाला य समकाळाला भिडताना दिसते.
- २.'तळ ढवळताना'मधील लहू कानडे यांची कविता जागतिकीकरणात सामान्य लोकांचे जीवन दर्शन घडविते.
- ३.'तळ ढवळताना'मधील लहू कानडे यांची कविता जागतिकीकरणाची चिकित्सा करताना दिसते .
- ४.'तळ ढवळताना'मधील लहू कानडे यांची कविता जागतिकीकरण सामान्य माणसाचे जीवन परिवर्तन करू शकले नाही हे दाखवून देते.

संदर्भ:

- १.कानडे लहू,'तळ ढवळताना',लोकवाडमय गृह,मुंबई,तिसरी आवृत्ती,२०१४,प्रस्तावना
- २.कदम महेंद्र,टाचाटिभ्याचे क्रांतिपर्व (संपादन),अक्षर वाडमय प्रकाशन,पुणे,प्रथमावृत्ती,२०१७,पृ.१८
- ३.अनंत राऊत,टाचाटिभ्याचे क्रांतिपर्व (संपादन),महेंद्र कदम,अक्षर वाडमय प्रकाशन,पुणे,प्रथमावृत्ती,२०१७,पृ.२५९
- ४.अनंत राऊत,टाचाटिभ्याचे क्रांतिपर्व (संपादन),महेंद्र कदम,अक्षर वाडमय प्रकाशन,पुणे,प्रथमावृत्ती,२०१७,पृ.२६१